

"खानदेशात एकोणिसाव्या शतकातील गांजा व्यवसाय"

डॉ. भामरे नानाजी दगा

इतिहास विभाग प्रमुख , विद्या विकास मंडळाचे , कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
अक्कलकुवा जि. नंदुरबार (महाराष्ट्र)

सारांश -

खानदेशात मादक पदार्थांमध्ये गांजा व्यसन जास्त प्रमाणात होते. ब्रिटिशकालीन खानदेशात मोठ्या प्रमाणात गांजाची लागवड केली जात होती. त्यापासून लोकांना आर्थिक फायदा व नशा पूर्ण होत होती. ग्रामीण भागात व आदिवासी सातपुडा परिसरात गांजाचे व दारूचे सेवन ही एक नित्याची बाबच झाली होती. गांजाच्या पानापासून भांग तयार केला जात होता. आणि गांजाची पाने फुले फळे आणि देठ यांच्यापासून जो चिगट द्रव निघतो त्यापासून चरस तयार होत असे यांचे खानदेशात सण, समारंभ, उत्सव, नाच-गाणे यामध्ये मोठ्या प्रमाणात सेवन केले जात होते. गांजालाच प्राचीन काळात सोमरस असे म्हणतात. सोमरस हे इंद्रदेवाचे मुख्य पेय होते.

प्रस्तावना -

खानदेशात नशा करण्यासाठी गांजाचा वापर प्राचीन काळापासून केला जात होता. भारतात आणि मध्य पुर्वेकडील देशांना शतकानुशतके गांजाची माहिती होती.^१ गांजाचे झाड हे १.५ मिटर सरळ वाढणारे आहे. या झाडाचा कालावधी जवळपास फक्त एक वर्षाचा असतो. नंतर झाड वाळले जाते. हे झाड उष्ण आणि समशीतोष्ण प्रदेशातील भागात लागवड केली जाते. ही वनस्पती डोंगराळ उंच भागात जंगली झाडाप्रमाणे उगवते. भारतात हिमालयच्या पर्वतात या झाडांची संख्या जास्त आढळून येते.^२ गांजाच्या झाडाची लागवड केल्यानंतर चार महिन्यात झाडाला फुले येतात. त्याचा रंग हिरवा आणि पिवळसर असतो. फळे गोल आणि दाणेदार असतात. नर आणि मादी अशी दोन झाडे असतात.

मादी (स्त्री) झाडाला जी टोकांची फुले येतात ते तोडून त्यांना उन्हात वाळवून तो 'गांजा' तयार होतो. गांजाची बारीक भुकटी आणि तंबाखू एकत्र करून चिलममधून तो ओढळतात.^३ किंवा त्याचे धुम्रपान करतात. अशा मिश्रणाच्या सिगरेटी तयार करून त्याचे धुम्रपान केले जाते. गांजाचा धूर नाका-तोंडात गेल्यानंतर काही मिनिटातच त्याचा प्रभाव किंवा नशा त्या व्यक्तीवर दिसू लागते. एका सिगरेटमध्ये गांजाचे प्रमाण अर्धा ते एक ग्रॅम असू शकते. गांजात जवळपास ४०० रासायनिक घटक असतात. त्यामुळे गांजाचे व्यसन लागते.^४ ज्याने गांजाची नशा केली तर त्याला पुन्हा पुन्हा नशा करावयाचे वाटते आणि त्यातून त्याला व्यसन लागते. आणि सदर व्यक्ती व्यसनाधिन होते.

अ) भांग -

गांजाच्या वाळलेल्या पानांपासून भांग नावाचे मादक पदार्थ तयार केले जाते.^५ भांगाची पाने कुटून दुधामध्ये टाकून एकत्र घोटून घोटून एकजीव करतात आणि त्याचे मादक पेय बनवतात. विशेषतः हे पेय होळीच्या उत्सवात, यात्रा, समारंभ, लग्न इत्यादी नाच-गाण्यांच्या कार्यक्रमांमध्ये सर्रास वापर केला जातो. मथुरेत यमुनेकाठी भांग घोटणारी तुकडीच असते. तसेच भांगपासून घोटा किंवा थंडाई नावाचा पेय प्रकार देखील तयार केला जातो. घोटा म्हणजे भांगपासून बनवलेला एक छोटासा गोळा असतो. त्याला घोटा असे म्हणतात. तो खाल्ल्यानंतर त्याच्यावर गोड पदार्थ खायचा. त्यानंतर त्या व्यक्तीला नशा येते. ही नशा चार ते पाच तास असते. पुन्हा गोड पदार्थ खाल्यानंतर नशा जैसे सुरु होते. त्यामध्ये दुसरा प्रकार थंडाई असतो

या प्रकारामध्ये भांगेची वाळलेली पाने, बदाम, खसखस, बडीशोप आणि इतर पौष्टीक पदार्थ घालून त्यांचे मिश्रण केले जाते. त्यांना दुधात टाकून घोटले जाते आणि संबंधी व्यक्तीला ते पेय दिले जाते. हे पेय प्रकृतीला थंड असते. म्हणून याला थंडाई हे नाव पडले. थंडाई पेयाचा आस्वाद घेतल्यानंतर काही वेळ सौम्य धुंदी येते. मात्र त्याचा अपाय काहीही होत नाही.^६ परंतु सरकारने हा मादक पदार्थ म्हणून जाहीर केल्यामुळे भांगचे उत्पादन, सेवन इत्यादींवर बंदी आहे. तरीही खानदेशात हे व्यसन सुरु होते.

ब) चरस -

गांजाच्या झाडाची पाने, फुले आणि देठ यांच्यापासून जो चिकट द्रव निघतो त्याला खरवडून काढतात. ते उन्हात वाळवतात आणि घट्ट करतात. त्यालाच 'चरस' नावाचे मादक द्रव्य म्हणतात. या मादक द्रव्याने संबंधीत व्यक्तीला गुंगी येते. त्याच्या अति सेवनाने मेंदू आणि तंत्रिका मज्जातंतूवर अनिष्ट परिणाम होण्याची शक्यता असते.^७ त्याचबरोबर गांजाची बारीक पुड जवसाच्या तेलात काही वेळ मळून तयार केलेला गोळालाही चरस म्हणतात.^८ चरस हा मादक पदार्थ सेवन करतांना त्याचे प्रमाण अतिशय मर्यादित ठेवावे लागते.

क) सोमरस -

गांजापासून भांग, चरस असे दोन मादक पदार्थ तयार होतात. गांजाच्या झाडाबद्दल आणि सोम वनस्पतीबद्दल वेगवेगळे तर्क वितर्क केले जातात. गांजाचे झाड व सोमरसचे झाड एकच असल्याचा उल्लेख ऋग्वेदात रॅन्युझेन नावाच्या संशोधकाने केलेले आहे.^९ सोम म्हणजेच गांजा व भांग. गांजाचे जे रोप असते या रोपाची पाने कुटून त्याचा रस काढतात. या रसालाच सोमरस असा शब्द वापरला गेला आहे.^{१०} गांजा, भांग, चरस या तीनही मादक प्रकारांचा ऋग्वेदात सोम म्हणूनच उल्लेख आहे. सोम ही ऋग्वेदातील एक देवता मानली जात होती. ऋग्वेदातील नववे मंडळ सोम विषयी विवेचन केलेले आहे. सोमाचा रस विधीपूर्वक प्राशन केला जात असे. इंद्रदेव हा सोम रसाचे सेवन सकाळी व दुपारी करत असे.^{११} देव-देवता व ऋषी-मुनींचे मुख्य पेय सोमरस होता. ते प्राशन केल्यानंतर यज्ञ, होम आणि विविध विधी पार पाडत असत. प्राचीन काळात सोमरस या पेय प्रकाराला सर्वात उच्च स्थान होते.

ड) भांग पासून होणारे फायदे -

भांग हा एक मादक पदार्थ आहे. तरी तो एक औषध म्हणून गुणकारी आहे. भांगाचे प्रमाणशीर सेवन केल्यावर तो उत्तेजक, वेदना शामक, भूक जास्त लागवी, जुलाब थांबवण्यासाठी, पोटात मुरडा व गरबड असेल तर ते नाहिसे करते. गर्भाशयाचे संकुचन करण्यासाठी आणि मुत्राचे प्रमाण वाढविणारी असते. त्याचप्रमाणे गांजाच्या झाडाच्या पानांचा रस जर डोक्याला लावला तर डोक्यातील कोंड्याचा आणि उवांचा नाश होतो. त्याचबरोबर गांजाच्या बियांच्या काढलेल्या तेलापासून संधीवात झालेल्या व्यक्तीला मालिश केल्यानंतर त्याला आराम पडतो व तो आजार संधीवात चांगला होतो.^{१२} यामुळे काही विभागात भांग पेढ्यामध्ये घालून खाऊ घालतात आणि भजीच्या पिठात कालवून भजी पण केली जाते. तसेच लढाईच्या वेळेस सैनिकांना देखील भांग दिला जातो. त्याचे सेवन केल्यानंतर तो प्रतिस्पर्धीवरती तुटून पडतो. आजही औषधामध्ये मोठ्या प्रमाणात आमली पदार्थांचे मिश्रण केले जाते. संबंधीत रोग्याला चांगली झोप लागते. एकंदरीत भांगचे फायदे जितके दिसून येतात त्याच्या १०० पटीने तो नुकसानकारक देखील आहे.

● गांजाची लागवड करणारी केंद्रे -

खानदेशात गांजाचे उत्पादन घेतले जात होते. परंतु ते अफूच्या उत्पन्नापेक्षा अतिशय कमी प्रमाणात दिसून येते. एकोणिसाव्या शतकातील संपूर्ण खानदेशात ७५ बिघ्यापेक्षा जास्त लागवड नव्हती.^{१३} ही लागवड पूर्ण खानदेशाच्या जमिनीत लहान लहान तुकड्यांमध्ये विखुरलेल्या पद्धतीत केलेली होती. स्थानिक लोकांनी व्यापारी तत्त्वानुसार ही लागवड केलेली नव्हती. केवळ स्वतःच्या नशेसाठी शेतकरी गांजाची लागवड करत असत. बरेच शेतकरी सधन असल्याकारणाने त्यांना स्वतःला आणि नातेवाईकांना सण उत्सवाच्या निमित्ताने नशा करता येईल म्हणून लागवड करण्यात आलेली दिसते. एकूण ७५ बिघ्याच्या लागवडीतून ६०० ते ७०० सुरती मण इतक्या प्रमाणात उत्पादन झालेले होते.^{१४} खानदेशात गांजाची लागवड सातपुडाच्या डांग परिसरात केली जात होती.

● गांजाची मागणी -

खानदेशातगांजाचे उत्पादन अतिशय मर्यादित होते. त्यावरून गांजाची मागणी कमीच दिसून येते. खानदेशातील बऱ्यापूर शहरातील काही अधिकारी आणि श्रीमंत लोक गांजा सेवन करून सण-उत्सवाच्या निमित्ताने ते करमणूक करत असत.^{१५} या सरदारांनी गांजाची मोठ्या प्रमाणात मागणी केलेली होती. हा गांजा उत्पादित व्यसनाधिन लोकांकडून विकत घेतला जात होता.^{१६}

स्थानिक लोकांना जर गांजाची आवश्यकता भासली तर ते शेतकऱ्यांकडून जे उत्पादित होते त्यांच्याकडून ठरलेल्या भावाप्रमाणे गांजा विकत घेत असत. गांजाची नशा करणारे बहुधा साधू, संन्याशी जास्त दिसून येतात.⁹⁰ ते मंदिराला जी जमीन दान मिळालेली असते त्या जमिनीत गांजाचे लहान लहान झाडे लावून स्वतःची नशा भागवत होते. मंदिराच्या बागेचे ते स्वतः रक्षण करत असत. त्याच्यात फूल झाडे लावून त्यांच्या अंतर्गत झाडांमध्ये चोरून गांजाची झाडे लावत असत. गांजाची भुकटी तयार करून ते साठवत असत आणि रात्रीमध्ये दहा ते बारा साधू-संन्यासी गांजा ओढत असत. ते स्वतःच आपली मागणी पूर्ण करत असत. त्यांचा इतर मंदिरातील साधू-संन्याशींबरोबर संपर्क राहत असे आणि एकमेकाला नशेच्या स्वरूपात गांजाची देवाण-घेवाण करीत असत.

खानदेशात काही शहरातून आणि खेडेगावांतून दुकानात उघडपणे गांजाची आणि भांगची विक्री केली जात होती. होळीचा सणाच्या वेळी, गावाची यात्रा, लग्ना समारंभाच्या वेळी गुप्तपणे गांजाची विक्री होत असे. काही शहरातून भांगपासून थंडाई नावाचे पेय तयार करून तेही दुकानात ठेवत असत.⁹¹ थंडाईचे एक ते दोन ग्लास घेतल्यानंतर संबंधीत व्यक्तीची नशा पूर्ण होत असे.

● गांजा उत्पादनावर सरकारी बंदी -

खानदेशात गांजाची लागवड कमी प्रमाणात आहे. हे निदर्शनास ईस्ट इंडिया कंपनीला आल्यानंतर गांजाचे उत्पन्न हे स्थानिक लोकांच्या गरजा भागविण्यापुरतेच घेतले जात आहे. त्याच्यापेक्षा गांजाचे उत्पन्न जास्त नाही आहे. म्हणून या उत्पन्नावर कोणत्याही प्रकारचे सरकारी नियंत्रणे ठेवली नाहीत. उलट खानदेशातील लोक माळवा व वऱ्हाड प्रांतातून गांजासाठी धाव घेतील ते दुसऱ्या प्रदेशात जावू नये म्हणून कंपनी सरकारने गांजा उत्पन्नावरती कोणतीही बंदी लादलेली दिसून येत नाही.⁹² त्याचा परिणाम असा झाला की गांजाचे उत्पादन खानदेशात वाढत होते.

● गांजा उत्पन्नावर सरकारी अबकारी कर -

ईस्ट इंडिया कंपनी काळात गांजा उत्पन्नावर सरकारने कर निश्चित केलेला नव्हता. मात्र फळबागांवर जो कर घेतला जाईल त्या करानुसार गांजा उत्पादकांना सरकारी कर भरावा लागत असे.⁹³ कंपनी सरकारच्या काळात खानदेशात अफू, दारू, गांजा आणि ताडी इत्यादी मादक पदार्थांचे उत्पन्न घेतले जात होते. या मादक पदार्थ सेवनाचे प्रमाणही बऱ्याच प्रमाणात वाढलेले होते. म्हणून सरकारने मादक पदार्थांवरून अबकारी कर लावला होता. हा कर दरवर्षी उत्पन्नानुसार वेगवेगळ्या आकडेनुसार भरावा लागत असे. त्यामुळे अबकारी करानुसार कंपनीला मोठ्या प्रमाणावर उत्पन्न मिळत होते.⁹⁴ खानदेशात मादक पदार्थांपासून कंपनीला मोठ्या प्रमाणावर अबकारी कर मिळत होता.

● खानदेशात गांजाचे होणारे दुष्परिणाम -

गांजा, भांग, चरस हे नशा आणणारे मादक पदार्थ आहेत. त्यांचे व्यसन एकदा लागले की, व्यसनी व्यक्ती हे पदार्थ पुन्हा पुन्हा सेवन करते आणि अतिरेक झाल्यावर त्याचे शारीरिक, मानसिक व सामाजिक अत्यंत वाईट दुष्परिणाम दिसून येतात. खानदेशात गांजा व्यसनाचे प्रमाण जास्त प्रमाणात बऱ्हाणपूर या परिसरात जास्त होते.

अ) शारीरिक दुष्परिणाम -

व्यसनी व्यक्तीने प्रमाणापेक्षा जास्त गांजा, भांग आणि चरस सेवन केल्यानंतर कालांतराने त्याचे शरीर निकामी होत जाते. त्याच्या हाताच्या हालचालींचा आणि दृष्टीचा ताळमेळ राहत नाही. त्याच्या स्वतःच्या शरीरावर त्याचे नियंत्रण राहत नाही. तो आपल्या काहीतरी विचारात तंद्रीत वावरतो. त्याला आपण काय करीत आहोत हेच कळत नाही. गांजा ओढणाऱ्या व्यक्तीचा नेहमी घसा खराब असतो. श्वसन नलिकेच्या विकारामुळे तो सतत खोकलत राहतो. कालांतराने त्याला कर्करोग उद्भवण्याची शक्यता असते. तसेच गांजामुळे स्त्री आणि पुरुष या दोघांच्या जननशक्तीमध्ये बाधा येतो. जननेंद्रियात उत्पन्न होणाऱ्या शुक्रजंतूंची संख्या कमी होते आणि बीजाचीही निर्मिती चांगल्या रीतीने वाढत नाही.⁹⁵

गांजाच्या अति सेवनाने शरीराला कंप देणारा आजार होतो. शरीराच्या फुफ्फुसावरती आघात होऊन बेशुद्धी व हृदय बंद पडून मृत्यू होण्याचा संभव असतो.⁹⁶

ब) मानसिक दुष्परिणाम -

गांजाचे सेवन केल्यानंतर बुद्धी आणि विचारशक्ती बदलते, भ्रष्ट होते. साध्या साध्या गोष्टी लक्षात राहत नाहीत. एकाग्रतेने गुंतागुंतीची कामे करता येत नाहीत. काळ, अंतर आणि स्थान यांचा भ्रम येतो. मिनिटे दिवसांसारखी वाटतात आणि मिटरचे अंतर किलोमिटर सारखे भासते. गांजा सेवन केलेला व्यक्ती स्वप्न रंजनात वावरतो. त्याच्या स्वतःच्या सर्व समस्या काळजीमुक्त होऊन तो वावरत असतो. त्याला आकाशात उडाल्यासारखे वाटते. माणसाची सारासार विचार करण्याची शक्ती नष्ट होते. गांजाच्या नशेत असलेल्या लोकांना अपराध करण्यास प्रवृत्त केले जाते. नशा मिळाली नाही तर त्याचे मानसिक संतुलन बिघडते. तेव्हा त्याला विशिष्ट वर्गाकडून नशा दिली जाते आणि त्याच्याकडून वाटेल तो अपराध करून घेतात. एकोणिसाव्या शतकात गुंडांची टोळी जमवून त्यांना नशा देवून दरोडे घालण्यास आणि खून करण्यास प्रवृत्त केले जात असे.²⁸ सध्याच्या काळात देखील दहशतवादी, नक्षलवादी यांना मादक द्रव्यांची नशा दिली जाते आणि त्यांच्याकडून वाटेल ते कार्य सिद्धी करून घेतात. एकंदरीत नशेच्या धुंदीने हे लोक काहीही अपराध करण्यास तयार होतात. नक्षेमुळे दहशतवादी व अतिरेक्यांचे प्रमाण जास्त प्रमाणात वाढतांना दिसते.

क) सामाजिक परिणाम -

गांजा, अफू, चरस हे महाग असतात. ज्या व्यक्ती हे सेवन करतात त्यांचा मोठ्या प्रमाणावर पैसा खर्च होतो. त्यामुळे त्यांची आर्थिक परिस्थिती बिघडते. त्याचे जसे जसे व्यसन वाढत जाते तशा पद्धतीने त्याला पैशांची गरज भासते. सतत वाढता खर्च असल्यामुळे त्याच्याजवळ पैसे राहत नाही. त्यासाठी त्याला कुटुंबातील इतर लोक देखील मदत करत नाहीत. अशा व्यक्ती पुढे समाजाच्या विरुद्ध दिशेने जातो. तो कुटुंबातील इतर व्यक्तीशी खोटे बोलतो. घरातील वस्तु चोरून विकणे आणि त्यातून गांजा खरेदी करून नशा पूर्ण करत असतो. अशा व्यक्तीचे कौटुंबिक जीवन हे अतिशय दुःखदायक बनते. कुटुंबातील इतर व्यक्तींना व्यसनाधिन व्यक्तीमुळे अनेक संकटांना सामना करावा लागतो आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे लहान मुलांवरती अतिशय वाईट संस्कार पडतात. त्यांचे व्यक्तीमत्त्व चांगले घडत नाही.²⁹ गांजाचा वापर युवा पिढीमध्ये मोठ्या प्रमाणात दिसत आहे. या किशोर वयातील मुलांवर गांजाचे अतिशय वाईट परिणाम होतात. त्यांचा लैंगिक अंतःस्त्रावर वाईट परिणाम होतो. लैंगिक पेशी वाढत नाही. त्या मुलांच्या शरीराची वाढ खुंटते. हाडे वाढत नाही. त्याचबरोबर गांजा सेवन करणारी मुले जगण्याची कला शिकू शकत नाहीत. त्यांचा आत्मविश्वास वाढत नाही. यशस्वी जीवन जगण्यासाठी त्यांच्यात घडाडी नसते. महत्त्वाची कामे त्यांच्याकडून होत नाही. ते सुस्त व आळशी बनतात आणि मोजक्या समव्यसनी मित्रांबरोबर वावरत असतात.³⁰ एका सर्वेनुसार असे निदर्शनास आले आहे की, ३० वर्षांच्या आतील वयोगटातील लोकांमध्ये गांजा, अफू, भांग, चरस सेवन करण्याचे प्रमाण जास्त दिसून आले आहे.

निष्कर्ष -

खानदेशात गांजा व्यवसाय मोठ्या प्रमाणात चालू होता. लोक नशा करण्यासाठी स्वतःच्या शेतामध्ये गांजाची लागवड करतांना दिसून येतात. गांजाची नक्षा करणारे जास्त प्रमाणात श्रीमंत लोकच दिसून आले. आणि त्यांची संख्या खानदेशाची राजधानी बऱ्हाणपूर येथे प्रमाण जास्त आहे. सण उत्सव, लग्न समारंभ, होळी, दिवाळी, यावेळी गांजा व्यसनाचे प्रमाण जास्त राहत असे.

गांजा व्यसनापासून फायदे तोटे दोन्ही आहेत परंतु जास्त प्रमाणात तोटेच दिसून येतात ब्रिटिशांनी व्यसनाचे प्रमाण कमी करण्यासाठी अबकारी कर जास्त वाढवला होता जेणेकरून लोक गांजा व्यसनापासून लांब राहतील.

खानदेशात गांजा व्यसनामुळे अनेक दुष्परिणाम दिसून आलेत या गांजा व्यसनाने अनेक लोकांचे जीवन उध्वस्त झाले संभ्रंशित व्यसनाधिन व्यक्तीला समाजात मान सन्मान नव्हता त्याच्या शारिरीक जीवनावरही अंत्यत वाईट दुष्परिणाम दिसून आले. पुढील संतती विकलांग जन्माला येते. व्यसनाधिन व्यक्तीचे मानसिक संतुलन बिघडते असे अनेक दुष्परिणाम गांजा, भांग, चरस या व्यसनामुळे दिसून येतात. अशा या व्यसनापासून अलिप्त राहणे हिताचे असते.

संदर्भ सूची -

- १) पोतदार शंकरराव - व्यसने कशी सोडावीत, मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई १९९०, पृ.क्र. ५०
- २) जोशी लक्ष्मणशास्त्री - मराठी विश्वकोश, खंड ४ था, प्रकाशन महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश मंडळ मुंबई १९८२ पृ.क्र. ९३१
- ३) उपरोक्त - पत्र क्र. ९३१
- ४) रविंद्र बी. - सोडा व्यसने जगा सुखाने, नवचैतन्य प्रकाशन मुंबई २००३, पृ.क्र. ११४
- ५) जोशी लक्ष्मणशास्त्री - मराठी विश्वकोश, खंड ४ था, पुर्वोक्त, पृ.क्र.९३१
- ६) रविंद्र बी. - सोडा व्यसने जगा सुखाने, पुर्वोक्त, पृ.क्र. ११५
- ७) जोशी लक्ष्मणशास्त्री - मराठी विश्वकोश, खंड ४ था, पुर्वोक्त, पृ.क्र.९३१

- ८) पोतदार शंकरराव - व्यसने कशी सोडावीत, पुर्वोक्त, पृ.क्र. ५१
- ९) वऱ्हाडपांडे नि.र. - ऀग्वेदातील सोम (पहा) त्रैमासिक, संशोधक, राजवाडे संशोधन मंडळ धुळे वर्षे ७० अंक १ मार्च २००२ पुर्वोक्त, पृ.क्र. २० व २१
- १०) उपरोक्त - पृ.क्र. ०३
- ११) उपरोक्त - पृ.क्र. ०७
- १२) जोशी लक्ष्मणशास्त्री - मराठी विश्वकोश, खंड ४ था, पुर्वोक्त, पृ.क्र.९३१
- १३) डेक्कन कमिशनर फाईल १९८, दि. ३१ मे १८२४, पत्र क्र. १५६२
- १४) उपरोक्त - पृ.क्र. १५६२
- १५) महाजन टी.टी. - खानदेशाचा राजकीय व सांस्कृतिक इतिहास, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे १९९८,पृ.क्र.२०४.
- १६) पाटील म.वि.- कंपनी सरकारकालीन खानदेश, शिवम प्रकाशन नंदुरबार, २००७, पृ.क्र. १०५.
- १७) पोतदार शंकरराव - व्यसने कशी सोडावीत, पुर्वोक्त, पृ.क्र. ५१.
- १८) उपरोक्त - पृ.क्र. ५१
- १९) डेक्कन कमिशनर फाईल १९८, दि. ३१ मे १८२४, पत्र क्र. १५६२
- २०) उपरोक्त - पत्र क्र. १५६२
- २१) डेक्कन कमिशनर फाईल १८७, दि. २९ ऑगस्ट १८२४, पत्र क्र. १०५८
- २२) गर्गे स.मा. - भारतीय समाज विज्ञान कोश, खंड ३ रा, पुर्वोक्त, पृ.क्र.४२९
- २३) वऱ्हाडपांडे नी.र. - ऀग्वेदातील सोम (पहा.), त्रैमासिक - संशोधक, पुर्वोक्त, पृ.क्र. १९
- २४) गर्गे स.मा. - भारतीय समाज विज्ञान कोश, खंड ३ रा, पुर्वोक्त, पृ.क्र.४२९
- २५) उपरोक्त - पृ.क्र. ४२९
- २६) उपरोक्त - पृ.क्र. ४३०